॥श्री हरिः॥

"कारकप्रकरणम्"

उप शास्त्री, विशिष्ट
विषयः- व्याकरणम्,
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
अवधविहारीसंस्कृतमहाविद्यालयः, रहीमपुरः, खगड़िया
अङ्गीभूतः
कामेश्वरसिंहदरभंगासंस्कृतविश्वविद्यालयः, दरभङ्गा

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा - २।३।४६॥
नियतोपस्थितिकः

प्रातिपदिकार्थः। मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्। उच्चैः। नीचैः। कृष्णः। श्रीः। ज्ञानम्।

अथ चात्र व्याख्यानमारभते -
प्रवृत्तिनिमित्तं, व्यक्तिः

लिङ्गं संख्या कारकं चेति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः; तत्र त्रिकादिपक्षेषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात् पृथक्लिङ्गग्रहणं व्यर्थमित्यत आह - नियता उपस्थितिर्यस्येति विग्रहः; यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः।
मात्रशब्दस्य वचनशब्देनैवान्वय

भ्रमं वारयन् कथयति - मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गं च परिमाणञ्च वचनं चेति द्वन्द्वः। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रम् इति अस्वपदविग्रहः। मात्रशब्दोऽवधारणे "मयूरव्यंसकादयश्च" इत्यनेन नित्यसमासः। मात्रशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् -

प्रातिपदिकार्थे, लिङ्गे, परिमाणे, वचने च प्रत्येकमन्वय इत्यर्थः। अत्राशङ्कते - प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे, परिमाणमात्रे, सङ्ख्यामात्रे च प्रथमेत्यनुपपन्नम्; लिङ्गादीनां केवलानां प्रातिपदिकार्थं विना क्वाप्यनुपस्थिते रित्याशङ्क्य अत एव बाधकात् लिङ्गमात्रे अधिके इति विवक्षितम्। प्रातिपदिकार्थमात्रोदाहरणं - उच्चैः, नीचैः, इत्यादि

'अव्ययादाप्सुपः" इति सूत्रे 'आपग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्" इति भाष्योक्तरीत्या अव्यये कस्यापि लिङ्गस्यानुपस्थितेरिति प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यस्य अव्ययमुदाहरणं भवति। अनियतलिङ्गास्तु तटादिशब्दाः लिङ्गमात्राधिक्यस्योदाहरणम्। तत्र - तटः, तटी, तटमित्यत्र लिङ्गानामनियत उपस्थितिकतया प्रातिपदिकार्थान्तर्भावादित्यर्थः।

परिमाणमात्रे - द्रोणो व्रीहिः - द्रोणरूपं यत्परिमाणविशेषः तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः। अस्यायं तात्पर्यः - प्रत्ययार्थे परिमाणसामान्ये द्रोणशब्दात्मकप्रकृत्यर्थः परिमाणविशेषः सामान्यविशेषात्मकाभेदसंसर्गेण अन्वेति। परिमाणसामान्यात्मकप्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहावन्वेति। तथा च द्रोणाख्यपरिमाणविशेषात्मकं यत्सामान्यपरिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः फलति अन्यथा द्रोणाख्यपरिमाणविशेषपरिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः स्यात्; परिमाणसामान्यं न प्रतीयेत; तदर्थमिह परिमाणग्रहणमित्यर्थः।

वचनं संख्या - एकः, द्वौ, बहवः। अत्र आशङ्कते - एकः द्वौ बहवः' इत्यत्र एकत्वद्वित्वबहुत्वानां नियमेनोपस्थित्या 'प्रातिपदिकार्थे' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत आह - इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् - 'प्रकृतिभिरेव एकत्वादीनामुक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः" इति न्यायेन प्रथमाविभक्तेरप्राप्तौ तदर्थं वचनग्रहणमित्यर्थः।

अस्तु!
शुभं भूयात्!!